

А.Ж. Берикболова

С.Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының
аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты,
Шымкент, Қазақстан

ФУНКЦИОНАЛДЫ СТИЛЬ МӘТІНІН ТҮЗУДЕГІ ПРОСОДИКАЛЫҚ ТӘСІЛ – ҚАРҚЫННЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Кез келген тілдің интонациялық жүйесін анықтауда оның синтагма арқылы бір байламда тұратын, өзінің просодикалық тәсілдерінің маңызы зор. Стильдердегі просодикалық тәсілдердің рөлі экспрессивтік қызмет атқарады, бірақ сөйлеудің дыбыстық жағы барлық сөйлеу мәтіндерінде қабылдаушыға алуан түрлі эмоционалды әрі экспрессивті әсер бере алатынын жоққа шығаруға болмайды. Функционалды стильдерде просодикалық тәсілдердің маңызы тек эмоционалды-экспрессивтілікті ғана білдірмейді, әртүрлі мақсатқа құрылады, дыбыс күші, қарқыны, екпіні, кідіріс сияқты дыбыс үйлесімділіктері әр стильде әртүрлі дәрежеде көрінеді. Адамдар өзгеріске түсетін қарқынды қабылдауға бейім келеді, бір сарындағы қарқын қабылдауға келмейді. Сондықтан қарқынның өзгеріске түсуі функционалды маңызды болып келеді. Басқа суперсегменттік тәсілдермен салыстырғанда қарқын – мәтін құраудағы өнімді тәсілдердің бірі. Мақалада мәтіннің ырғақты-интонациялық құрылымын анықтайтын боламыз. Сондай-ақ функционалдық стильді жобалаудағы просодикалық тәсіл рөлі қарастырылады.

Тірек сөздер: функционалды стиль, мәтін, просодикалық тәсіл, қарқын

А.Ж. Берикболова

Старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы ВКГУ
им. С. Аманжолова, кандидат филологических наук,
Шымкент, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПРОСОДИЧЕСКОГО ПОДХОДА - ТЕМПА В СОЗДАНИИ ТЕКСТА ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СТИЛЯ

Аннотация: Большое значение в определении интонационной системы любого языка имеет его просодический подход, состоящий в одной связке с синтагмой. Роль просодических способов в стилях выполняет экспрессивные функции, но нельзя отрицать, что звуковая сторона речи во всех речевых текстах способна оказывать на собеседника разнообразное эмоциональное и экспрессивное воздействие. Значение просодических подходов в функциональных стилях не только выражает эмоционально-экспрессивность, но строится на различных целях, звуковые сочетания, такие как сила звука, темп, ударение, пауза в каждом стиле проявляются в разной степени. Люди склонны воспринимать темп, который меняется, и не хотят воспринимать однообразный темп. Поэтому изменение темпа становится функционально важным. По сравнению с другими суперсегментными подходами темп является одним из продуктивных подходов к текстообразованию. В статье мы определим ритмико-интонационную структуру текста. Также рассматривается

роль просодического подхода в проектировании функционального стиля.

Ключевые слова: функциональный стиль, текст, просодический подход, темп

А.Ж. Берикболова

Senior Lecturer of the Department of Kazakh Language and Literature, EKSU named after S. Amanzholov, candidate of philological sciences, Shymkent, Kazakhstan

FEATURES OF THE TEMPO OF PROSODIC MEANS IN ARRANGING OF FUNCTIONAL STYLE

Abstract: The article deals with some features of the tempo and also the role of prosodic means in arranging of functional style. The article discusses some of the features of the tempo, as well as the role of prosodic means in the design of the functional style. When defining the intonation system of any language, its meaning has its own prosodic approach, which is in one bundle with the help of a syntagma. The role of prosodic methods in styles performs expressive functions, but does not exclude that the sound side of speech in all speech texts is capable of providing the viewer with a variety of emotional and expressive effects. The significance of prosodic approaches in functional styles not only expresses emotional and expressiveness, is built on various goals, sound combinations such as sound strength, intensity, stress, delay in each style appear to different degrees. Intensity, compared to other super-segmented methods, is one of the most productive ways to form text. However, he, together with other methods, creates the rhythmic-intonational structure of the text. Some features of speed are considered, as well as the role of the prosodic approach in designing a functional style.

Keywords: functional style, text, tempo

Кезкелген тілдің интонациялық жүйесін анықтауда оның синтагма арқылы бір байламда тұратын, өзінің просодикалық тәсілдерінің маңызы зор. Ал, әуен, қарқын, ұзақтылық, пауза, үдемелілік, тембр – интонацияның негізгі компоненттері немесе просодикалық тәсілдер деп аталады [1]. Сөйлеу тілінде интонацияның аталған компоненттері бірімен-бірі тығыз байланысты болады. Бірақ олар сөйлемнің барлық түрлерінде әр уақытта бәрі бірдей орын алады және бәрі бірдей тыңдаушыға анық естіледі деп айту қиын. Олар өзара түрлі қарым-қатынасқа түсіп, сөйлемнің әр алуан түрлерін түзуші, оларды бір-бірінен ажыратушы қызмет атқарады. Интонацияның компоненттері тіл-тілдердің бәрінде қолданылатын әмбебап просодикалық тәсіл болып табылады. Бұл компоненттер негізінен тілдердің қай-қайсысында да сөйлемдердің айтылу мақсатына қарай ажыратуға қатысады. Барлық тілдердегі синтагмалар арасындағы мағыналық қарым-қатынасты білдірудің әмбебап әдісі – интонацияның компоненттері немесе просодикалық тәсілдер, яғни әуен, қарқын, кідіріс болып саналады.

Интонацияның әрбір құрамдас компоненті сөйлеу барысында жеке-жеке емес, тұтасып, бір-бірімен бірігіп, кейде біреуі басым түсіп, кейде барлығы бірдей деңгейден көрініп, сөйлемді ұйымдастырып, безендіріп тұрады. Әуен, ырғақ, кідіріс, қарқын сияқты танымдық тәсілдер қолданыс тілі стилистикасының барлық саласында өзінің стильдік бояуымен, көркемдігімен ерекше рөл атақарады. Көркем мәтінді ауызша дыбыстап оқығанда просодиялық тәсілдер маңызды орынға ие. Стильдік заңдылықтар дауыс сазымен астасып, мағынасыз, мәнсіз ойдан тазартады, керексіз пайымдауларды болдырмайды, түсінуге кедергі келтіретін стильдік қателерге жол бермейді. Просодика-

лық тәсілдер арқылы кез келген сөйлеу үрдісінде, дискурста, шығарма тілінде, мәтінде, тіл дыбыстарында стилистикалық бояу анық байқалады.

Стильдердегі просодикалық тәсілдердің рөлі экспрессивтік қызмет атқарады, бірақ сөйлеудің дыбыстық жағы барлық сөйлеу мәтіндерінде қабылдаушыға алуан түрлі эмоционалды әрі экспрессивті әсер бере алатынын жоққа шығаруға болмайды. Функционалды стильдерде просодикалық тәсілдердің маңызы тек эмоционалды-экспрессивтілікті ғана білдірмейді, әртүрлі мақсатқа құрылады, дыбыс күші, қарқыны, екпіні, кідіріс сияқты дыбыс үйлесімділіктері әр стильде әртүрлі дәрежеде көрінеді.

Ақпаратты беруде интонацияның басқа компоненттері тәрізді қарқын маңызды рөл атқарады. Қарқынның өзіне тән лингвистикалық мәні бар. Сөздегі, синтагмадағы, сөйлемдегі, яғни синтаксистік сегменттегі ұзақтықтардың бәрі жиналып келіп жалпы сөйлеу тілінің қарқынын бейнелеуге қатысады. Сөйлеу тілінің қарқынына қарап, ондағы мазмұнның қандай екенін анықтауға болады. Жалпы сөйлеу барысындағы ырғақты топ, синтагма, сөйлемнің ұзақтығының жиынтығы сөйлеу тілінің қарқын ұғымын құрайды. Қарқын бір жағынан сөйлеушінің жеке басының тұлғалық ерекшелігі болса, кейбір жағдайларда оның әрқилылығы небір жағдаят ықпалынан туындайтын дыбысталу стилімен байланысты болады. Қарқынды интонация компоненті ретінде қарастырғанда синтагма ішіндегі бөлек сөздердің, не болмаса бір синтагманы басқа синтагмамен салыстырғанда олардың дыбысталу жылдамдығының бір-біріне қатысын айтады. Профессор З.М. Базарбаева негізгі сөйлемнің қарқынына қарағанда қыстырма сегменттердің қарқыны жылдам да, көмескі болатынын атап көрсеткен.

А.М.Фазылжанованың зерттеуінде, қарқын – ұзақтылық сияқты интонацияның уақытқа қатысты шамасы ретінде анықталады. Қарқын деп белгілі уақыт аралығында дыбысталған буын санын айтуға болады. Басқаша айтсақ, интонацияның қарқын шамасы сөйлеу жылдамдығын білдіреді. Сөйлеу жылдамдығының өзгеруі ауызша тілде өзіндік қызмет атқарады. Интонацияның барлық шамалары сияқты оның үнемі бірлесіп, көрінетін шамасы әуен, оның ішінде әуен кендігі – диапазоны болып табылады. Олардың бір-біріне қатысы параллель түрде жүзеге асады. Олай дейтініміз қарқынның баяулауы мен дауыс диапазонының кенейуі, қарқынның жылдамдығы мен дауыс диапазонының тарылуы көп жағдайда қатар байқалып отырады. Мұндай өзгерістер арқылы сөз ағымының мазмұндық жағынан маңызды бөліктері ерекшеленеді. Егер сөйлем бірнеше құрамдас бөліктерден тұрып, оның бір бөлігі баяу айтылса, бұл дабыл тыңдарманға сол бөліктегі мазмұнға ерекше назар аудару керектігінен хабар жеткізеді. Сондықтан да, сөз иесі назар аударту мақсатында керекті сөздердің айтылу қарқынын баяулатып отырады. Сондай-ақ қарқынның өзгерісі сөздегі тілдік ақпаратпен қоса, сөйлеушінің ақпаратқа қатынасын, сөйлеу кезіндегі оның эмоциясынан хабар бере алады. Баяу қарқынмен басталып, соңына қарай сөйлеу жылдамдығының арта түсетіндігі көптеген тілдер үшін сөйлеудің ортақ заңдылығы ретінде байқалған. Тағы да сөйлеу қарқынының өзгерістері синтаксистік құрылымға емес, негізінен сөйлемнің жалпы мағыналық ерекшелігіне меншіктілігі туралы А.М. Фазылжанова былай дейді: «Егер құрмаластың бағыныңқы компонентінің мазмұны сөйлеуші үшін маңызды болып табылса, онда ол басыңқыдан баяу қарқынмен айтылады» [2, 28].

А.Ж. Аманбаеваның зерттеуінде қарқын былай анықталған: «Қарқын – сөйлеу кезіндегі айтар ойдың маңызды және маңызсыз тұстарын ажыратуға септігін тигізетін, ұзақтылық сияқты уақытқа қатысты шамасы. Яғни сөз ағымында қарқын, сөйлеу жылдамдығын білдіріп отырады. Әсіресе, қарқынның баяулауы мен жылдамдауы дайындықсыз сөйлеу кезінде анық байқалып отырады. Эксперименттік зерттеуден көргендей, сөйлеу кезінде мағынасы зор, маңызды тұстары баяулау қарқынмен айтылады» [3, 17].

Мәтіндердің функционалды стилистикалық саралануына әсер ететін суперсегменттік фонетиканың тәсілі сөйлеу қарқыны болып табылады. Бірғақ, интонациялық мүшелену, кідіріс және тағы басқалары сияқты мәтінді уақытша ұйымдастыруға қатысады. Қарқынның стилистикалық функциясын анықтау үшін қарқынның қалыпты және стилистикалық сипаттамасын және олардың әртүрлі жанрдағы, стильдегі мәтіндерде қолданылуын анықтау керек. Сөйлеу қарқыны уақыт бірлігіндегі сөз және буын санымен анықталады. Қарқын сипаттамасының интонация мен кідірістен айырмашылығы оның тек дыбысталған мәтінге тән болуында, дегенмен де кейде ол жазба мәтіндегі жанр мен стильге сәйкес қарқынның шектелуіне байланысты. Қарқын немесе мәтінде оқу жылдамдығы жеке, дара тілдік сипат тәрізді құбылысқа байланысты. Мәтін ырғағы, кідіріс және синтагмалық мүшелену сипаты, сөзді айту жылдамдығы оқылған мәтін қарқынына әсер етуі тілдік ережеге қатысты болады.

Енді қарқынға әсер ететін суперсегменттік фонетикалық құбылыстарға тоқтала кетсек. Құбылыстар арасында қарқынға әсер ететін уақыт бірлігінде, ең алдымен, сөзді дыбыстау жылдамдығын анықтау қажет. Қарқын көрсеткішін анықтау үшін қарқын көрсеткішін анықтауда қарқынды санау қажет. Ол тек дыбыстау уақытын есептейді. Сонымен, сөйлеушінің кідіріске жіберген уақытын есептемей, сөзді дыбыстау жылдамдығын есептеуге болады. Қарқынның кідіріс пен кідіріссіз көрсеткішін салыстырғанда сөзді дыбыстау жылдамдығы туралы болжам жасауға болады.

Сөзді дыбыстау жылдамдығын игеруде мынаны ескерген жөн. Бұл кәсіби мақсатты қалыптастыру дағдысы, яғни кімнің жұмысы көпшілік алдында сөйлеумен байланысты болса, жылдам сөйлеу дағдысы анық сөйлеу дағдысымен тығыз байланысты. Бұны арнаулы театр училищелерінде сөйлеу техникасы сабағында үйретеді. Сөйлеу техникасына арналған оқулықтар тек қана болашақ әртістер ғана емес, сонымен қатар осыған лайық дағдылануға ниет білдірушілерге жақсы дикция қалыптастыруға көмектеседі. Дикция – латын тілінен аударғанда «айту», «айтылу» деген мағынаны білдіреді [4, 34]. Тағы да, дикция дикторға, жүргізушіге, комментаторға қажетті анық және нақты сөйлеу қасиеті болып табылады [5, 158].

Сөзді тез дыбыстап айту дағдысы қарқынды түрлендіруге мүмкіндік береді. Әртістер, журналистер хабардың жанрына байланысты кәсіби диалогтарында қарқынды тез өзгерту қабілеттеріне ие. Мысалы, түсініктеме немесе репортаж жанрында кейде сөз бен сөйлемдерді анық айтуды сақтаумен қатар өте жоғары жылдамдықпен айтуды талап етеді. Басқа жағдайда мәтін жанры сөзді дыбыстау жылдамдығын баяулатуды талап етеді. Ең қарапайым кең таралған тәсіл – сөзді дыбыстағанда баяу дыбыстау болып табылады. Осындай тәсілмен дыбысталған сөздер ерекшеленеді және қосалқы эмоцияға немесе мағынаға ие болады.

Қарқын мөлшері кідірістің сипатына байланысты. Нақтылы грамматикалық кідірістің орташа ұзақтығы 0,6 с құрайды. Мұндай кідіріс ұзақтығы стилистикада бейтарап. Нақты кідіріс ақпараттық жанрларда, публицистикалық, ғылыми және ресми стильде 0,6 с созылады. Көркем әдебиет стилінде кідіріс 3-4 с дейін созылады. Бұл жанрда орташа көрсеткіш шартты түрде алынып отыр. Публицистикалық стиль жанрындағы орташа кідіріс көрсеткішіне мысал келтірсек, нақтылы грамматикалық кідірістің орташа мөлшері 0,6 с тең.

Осылайша қарқын мөлшері сөйлеу уақыты мен үндемеген кездегі уақытқа сай құралған тек қана сөзді дыбыстау жылдамдығына байланысты емес, бірақ кідірістің саны мен ұзақтығы, мәтіннің функционалды бағытына байланысты болады. Мысалы, ресми стильде үзіліс көп болған жағдайда үзілістің жалпы уақыты маңызсыз, өйткені онда кідіріс саны өте көп және толық кідірістер қысқа келеді. Интонациялық мүшелену қар-

қынға тікелей әсер етеді. Ол міндетті және қосымша болуы мүмкін, және ол мәтіндерді қысқа және ұзақ сөйлемдерге бөліп оқуға мүмкіндік береді. Қысқа фразаларға бөліп оқу дыбысталған мәтіннің жалпы қарқынын баяулатады және көп кідірістер орын алады, ал керісінше, ұзақ фразаларға бөлу қарқынды жылдамдатуға мүмкіндік туғызады. Қарқын сонымен бірге интонацияға да байланысты. Н.Д. Светозарова мен Н.И. Гейльман көрсеткендей, қарқынның өзгеруі интонацияға байланысты. Сұрақ қарқынның баяулауы оны тануды төмендетеді, бұйрықты сөйлемдерде қарқынды баяулату қарсы қойылған, ол хабарлы сөйлемге тән.

В.В. Борисенко ғылыми, сөйлеу тілінде сөйлеудің дыбысталуының әртүрлі типін зерттеп, келесідей қорытынды жасаған: жылдам қарқын тонды төмендетеді, ал баяу қарқын тонды жоғарылатады. С.И. Бернштейннің айтуынша, жылдам қарқын дауыстың қаттылығы төмендеуімен, ал баяу қарқын оның жоғарлауына әкеледі. Басқа да түрлі мәтіндерден кері байланыс табуға болатындықтан, мұндай байланыс әмбебап бола алмайды. Мысалы, Н. Озерова спорт репортаждарында қарқынды жылдамдатып тонды жоғарылату мен дауысты қатайту қоса жүретіндігін айтады.

Қарқын дыбыстың ұзақтығына, логикалық екпінге де әсер етеді. Егер мәтінде логикалық екпін көп болса, оның қарқыны баяу болады. Мәтінге логикалық екпін экспрессиялық бояу береді де, қарқын баяулайды. Қарқынның негізгі белгісі – маңызды мағынаны қосалқыдан бөліп көрсету, сөйлемдегі маңызды ой баяу қарқынмен дыбысталады. Қарқынның көмегімен адам өз көңіл-күйін білдіреді. Қарқын ашуланғанда, қуанғанда, сергек болғанда жылдамдайды, ал ойланғанда, шаршағанда, селсоқ күйде баяулайды. Л.К. Цеплитистің айтуынша, қарқынның өзгеруін қабылдау қарқынның мөлшерін нақты білмеуге байланысты. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, орташа қарқын минутына 70-80 сөзді құрайды, баяу қарқынды 50-60, жылдам қарқынды 90-120 сөз қамтылады. Функционалды стильдегі диктор сөзі – жылдам қарқын, лекция – орташа қарқынды, сұхбат – баяу және қалыпты емес сипат алады.

Н.С. Костромская зерттеулерінде дайындықсыз диалог пен радиопьесаның диалогын салыстырады. Онда ерекшелік хезитациялық кідіріске байланысты болып шығады. Ал қарқын екі түрлі мәтінде де ұқсас келіп түседі, орташа, жылдам, баяу қарқын сөйлемнің басынан аяғына дейін ауысып отырған.

Даярлықсыз сөйлегенде қарқынды бірнеше нұсқадағы сипатта көруге болады. Ал алдын-ала даярланған мәтінде мұндай нұсқалар сирек кездеседі. Орташа қарқын барлық функционалды стильде орын алады. Мысалы, ресми стиль мен публицистикалық стильге жылдам қарқын, ғылыми стильге орташа және жылдам, көркем әдебиет стиліне орташа және баяу, сөйлеу тілі стиліне орташа және жылдам қарқын тән. Жылдам қарқын мен баяу қарқын қабылдауды қиындатады. Л.В. Щерба айтқандай түрлі қалыпта сөйлеген сөз қарқынмен тікелей байланысты келеді. Қалыпты стиль – орташа қарқынды, толық – баяу қарқынды, толық емес – жылдам қарқынды келеді.

Адамдар өзгеріске түсетін қарқынды қабылдауға бейім келеді, бір сарындағы қарқын қабылдауға келмейді. Сондықтан қарқынның өзгеріске түсуі функционалды маңызды болып келеді. Басқа суперсегменттік тәсілдермен салыстырғанда қарқын – мәтін құраудағы өнімді тәсілдердің бірі. Дегенмен де ол басқа тәсілдермен бірлесе отырып, мәтіннің ырғақты-интонациялық құрылымын түзейді.

Түрлі функционалды стильдердегі қарқынның көрсеткіштерін салыстыру төмендегідей қорытындылар жасауға әкелді. Біршама тұрақты мәтіндерге ресми стиль мен публицистикалық стильдегі ақпараттық жанрларды жатқызуға болады. Онда минутына 90 сөз қамтылған. Ғылыми стиль мәтіндерінде 90-100 сөз қамтылды. Көркем әдебиет стилінде 70-80 сөз, сөйлеу тілі стилінде – 80 сөз көбінесе тұрақсыз келеді.

Қарқынға жанрлардың көп түрлілігі де әсер етеді. Мысалы, публицистикалық стильде қарқын тұрақты және тұрақсыз келеді. Бұған қоса кідірістің орын алуы да әсер етеді. Мысалы, ақпараттың қарқыны жылдам және тұрақты. Сонымен бірге, грамматикалық кідірістер көп орын алған, дикторлық кідірістер қысқа келеді. Белгілі бір функционалды стильге жататын дайындықсыз және даярлықпен сөйлеу негізінен, қарқынның тұрақтылығымен ғана ерекшеленеді. Дайындықсыз сөйлеуде қарқын жылдамдығы фразалардың аяғында байқалады.

Қарқынның шектен тыс өзгеруі көркем әдебиет стилінде орын алады. Негізінен бұл мәтіндердің қарқыны орташа деп анықталады, минутына 70-80 сөз. Ең жылдам қарқын юморлық әңгімелерде минутына 93 сөзге жетеді. Қарқынның көп нұсқалылығы негізінен көркемдеуіш тәсіл тәрізді сипат алады. Сөйлеу тілі стилінің қарқыны көп жағдайда орташа сипатта минутына 79 сөз. Қарқынның ерекшеліктері негізінен сөйлеушінің жеке бас қасиеттері мен экстралингвистикалық себептерге байланысты. Сондықтан бұл стильдің қарқынын бір текті деп айту қиын. Л.В. Щерба бұл стильдің қарқынын жылдам десе, сахна шеберлері баяу деп бағалайды. Көркем әдебиет стилі мен сөйлеу тілі стилінің қарқыны ұқсас келгенімен, бірқатар айырмашылықтары да бар. Ол қарқынға әсер ететін кідірістің орын алуына байланысты болады. Сондықтан көркем әдебиет стилінің қарқыны тұрақты, ал сөйлеу тілі стилінің қарқыны өзгергіш, құбылмалы болып келеді.

Қорыта келгенде, сөйлеу кезіндегі кідірістегі сөйлеудің орташа жылдамдығы қарқын болып табылады. Қарқын секундтарда дыбысталған буын санымен өлшенеді. Қарқынды өлшеу мен бағалау екі жағдайда болады: қабылдау және уақытты өлшеу негізінде. Қарқынды нақты анықтауда үш сипат белгілі: орташа (қалыпты), жылдам және баяу. Қарқын қалыпты немесе қарапайым және өзгергіш, күрделі келеді. Сөйлеу қарқыны тақырыпқа, тілдік бірліктердің санына, уақытқа (уақыт қысқа болғанда қарқын жылдам болады), ұзақтылыққа байланысты. Сөздің басталуы мен аяқталуы қарқынды баяулатқаннан білінеді. Қарқынның негізгі белгісі – маңызды мағынаны қосалқыдан бөліп көрсету, сөйлемдегі маңызды ой баяу қарқынмен дыбысталады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Базарбаева З.М. Қазақ тілі интонациясының негіздері. –Алматы:2002. –202 б.
- [2] Фазылжанова А.М. Қазақ тіліндегі қос құрамды құрмалас сөйлемдердің интонациясы филол.ғыл.канд. дисс. автореф. –Алматы, 2000. 28 б.
- [3] Аманбаева А.Ж. Интонациялық бірліктердің прагмалингвистикалық сипаты: / филол.ғыл.канд.дисс.автореф. –Алматы, 2006. 11 б.
- [4] Тұрақұлова Д. Сахна тілі. –Алматы: Білім, 1998. 208 б.
- [5] Гаймакова Б.Д. Мастерство эфирного выступления. –М.: Аспект-Пресс, 2004. С. 158.